

Moralno presojanje mladih v Sloveniji

MAJA ZUPANČIČ

POVZETEK

V prispevku prikazujemo nekatere empirične ugotovitve o moralnem presojanju slovenskih mladostnikov in mladih odraslih. Pri tem izhajamo iz Kohlbergove stopenjske teorije moralnega razvoja, obenem pa se metodološko oslanjamo na Restov komponentni model.

V primerjavi s tovrstnimi in medkulturnimi študijami na enako starih posameznikih, sicer opazamo podobne razvojne trende glede stopenjske univerzalnosti oblik moralnega presojanja, hkrati pa nam empirični rezultati kažejo tudi nekatere razlike. Glede na to, da posameznik lahko presoja moralno dilemo po več različnih načinih hkrati, prikazujemo tudi statistične povezanosti med posameznimi stopnjami moralnega presojanja. Nekatere povezave so razvojno konsistentne, druge starostno specifične.

Ker so mnoge raziskave opozorile na inteligentnost kot pomembno determinanto zrelosti posameznikove moralne sodbe, smo v študiji ugotavljali tudi statistične povezanosti med inteligentnostjo in moralnim presojanjem. Za razliko od drugih avtorjev smo se omejili na te povezave po posameznih stopnjah moralne presoje ločeno in pokazali, da so take statistične zveze zelo različne tako glede velikosti, kot glede smeri, če jih obravnavamo ločeno po posameznih razvojnih stopnjah. Enako kot opazamo glede zvez med posameznimi stopnjami moralnega presojanja, so nekatere povezave med inteligentnostjo in posameznimi stopnjami moralne presoje razvojno konsistentne, druge pa starostno specifične.

ABSTRACT

THE MORAL JUDGEMENT OF THE YOUTH OF SLOVENIA

This article deals with some of the empirical findings on moral judgement of Slovenian youth and young adults. It is based on Kohlberg's "theory of degree" of the moral development, and methodologically on Rest's component model. In comparison with the similar international and inter-cultural studies of the individuals of the same age similar development trends are to be noticed concerning the degree of the universality of the forms of moral judgement and at the same time the empirical results show some differences. Considering the fact that the individual can judge a moral dilemma in

different ways simultaneously, we present also the statistical relations between the particular stages of moral judgement. Some of these relations are developmentally consistent, the others are age-specific. Because many research projects have warned us that intelligence is an important determinant of the maturity of the individual's moral judgement, we tried to establish the statistical relations between intelligence and moral judgement in our study. Unlike other authors we have focused on these relations at different stages of moral judgement separately and showed that such statistic relations are very different in size and direction when dealt with separately and on individual stages of development. Our observations are the same regarding the relations between individual stages of moral judgement: some relations between intelligence and individual stages of moral judgement are evolutionarily consistent and the others are age-specific.

1. PROBLEMATIKA

Z empiričnega vidika je za razvojne psihologe še vedno aktualna Kohlbergova teorija moralnega presojanja, čeprav ne predstavlja več najnovejših trendov s področja razvojne psihologije moralnosti. V Sloveniji smo empirične študije s tega področja začeli izvajati šele v sredini osemdesetih let, medtem ko je bilo v svetu od začetka sedemdesetih let izdelanih veliko študij, ki so empirično preverjale stopenjsko univerzalnost in kulturno invariantnost te teorije. Izhajajoč iz mednarodnih in medkulturnih raziskav, nas je zanimalo, katere oblike moralnega presojanja se najpogosteje pojavljajo med mladimi Slovenci, ali obstajajo podobnosti in specifičnosti v primerjavi z rezultati, dobljenimi na posameznikih drugih narodnosti in kultur. Metodo pridobivanja podatkov in interpretacijo rezultatov pa smo dopolnili z izsledki novejše Restove teorije moralnega razvoja, o kateri smo govorili že v *Anthroposu*, 1-2, 1991.

Za boljši vpogled v to problematiko bomo kratko osvetlili Kohlbergove stopnje razvoja moralnega presojanja. Ob tem pa velja poudariti, da se le-te nanašajo izključno na razvoj oblike posameznikove moralne sodbe, ne pa na njeno vsebino, tj. kako posameznik razume in presoja moralni konflikt, ne pa na to, katere so njegove vrednote. Teorija predpostavlja šest stopenj, ki si v posameznikovem razvoju sledijo v univerzalnem vrstnem redu, vsaka naslednja pa predstavlja logično diferenciacijo in integracijo konceptov, vsebovanih v prejšnji stopnji.

a) 1. stopnja: usmerjenost k poslušnosti in kazni predstavlja egocentrično spoštovanje superiorne moči, prestiža, ali vzorec vedenja, ki je motiviran z izogibanjem težavam. Posameznik ustreže "močnejšim", ker se boji kazni. Pomen kršitve pravil je neodvisen od motivov in potreb. Osredotoča se na irelevantno fizično formo dejanja (npr. velikost laži) ali posledic dejanja (količina fizične škode). Moralna pravila predstavljajo konkretni predpisi in prepovedi.

b) 2. stopnja: naivno egoistična, hedonistična in instrumentalno relativistična usmerjenost. Posameznik kot pravilno dejanje razume tisto, ki načelno zadovoljuje njegove potrebe, le priložnostno tudi potrebe drugih. V svoji sodbi ignorira zunanost ali fizične konsekvence dejanja zaradi instrumentalne vrednosti dejanja, ki služi njegovi potrebi, včasih pa upošteva tudi dejstvo, da dejanje ne povzroča škode potrebam drugih

(posameznik že diferencira človekovo potrebo ali vrednost dejanja od njegove fizične forme ali konsekvenc dejanja).

Vendar pri tem posameznik želje drugih upošteva pretežno le v zanj uporabnem smislu. Pri presojanju dejanj že upošteva motive, olajševalne okoliščine in relativizem vrednot, ne pa tudi univerzalnosti in vzajemnosti moralnih načel.

c) 3. stopnja: t.i. usmerjenost k "dobremu dečku" oz. k medsebojnemu ujetanju. Posamezniku kriterij za presojanje pravilnosti oz. nepravilnosti dejanj predstavlja socialno odobravanje oziroma neodobravanje. V svoji sodbi teži k temu, da bi drugim ustregel ali pomagal. V svojem konformiranju stereotipijam večine upošteva pri presojanju dejanj tudi namene. Kot moralno osebo pojmuje tisto, ki ima moralne vrline. Dejanje vrednoti v skladu s tipom motiva ali osebe, ki dejanje izvaja. Neko dejanje je dobro, če izraža družbeno pozitivni ali altruistični motiv (osebo), in slabo, če izraža sebičen motiv ali osebo.

Okoliščine lahko opravičujejo ali pojasnjujejo deviantno dejanje. Posameznik diferencira socialno pozitivne od socialno negativnih motivov, do katerih je neko dejanje instrumentalno.

d) 4. stopnja: usmerjenost k zakonitostim in redu. Moralno obnašanje posamezniku predstavlja dolžnost. Spoštuje avtoritete in se drži danih pravil obnašanja zaradi njih samih. Poudarjeno izraža potrebo po socialnem redu in upoštevanju predpisov, pri tem pa se ne sprašuje o smislu zakonov in dolžnosti, ampak jih sprejema le kot avtoritativne smernice, ki veljajo za vse posameznike v družbi enako, ne glede na okoliščine.

Neko dejanje je kategorično (vedno) pravilno ali napačno, ne glede na motive in okoliščine, če posameznik krši pravilo in s tem stori škodo drugim. Pravilo vedno koristi in zaščiti druge, zato njegovo kršenje vedno oškoduje druge, bodisi direktno ali posredno. Posameznik diferencira "acting out" (izražanje posameznikove aktivnosti) v smislu sledenja pravilu od dejanja, ki je nasploh dobro ali naravno.

e) 5. stopnja: usmerjenost k legalnemu dogovoru. Posameznik prepozna arbitrarni element moralnih pravil ali družbenih pričakovanj v medsebojnem dogovarjanju in konsenzu. Dolžnost definira kot dogovor med ljudmi, ki se ga je potrebno držati zaradi tega, ker je to najboljše za večino ljudi.

Okoliščine deviantna dejanja opravičujejo do neke mere, vendar ne vodijo do suspenzije moralnih kategorij. Posameznik diferencira moralno krivdo glede motiva za kršenje zakonov in pravil od legalne ali principielne nujnosti, da ne dela izjem v teh pravilih.

f) 6. stopnja: usmerjenost k univerzalnemu etičnemu principu. Posameznik si izoblikuje splošno etično načelo, s katerim uravnava svoje vedenje, ne da bi si pri tem pomagal s konkretnimi predpisi in prepovedmi. Če v življenju ravna drugače, se pojavijo občutki krivde in samoobtoževanja.

Dobri motivi še ne determinirajo nekega dejanja kot pravilnega. Dejanje je pravilno, če je v skladu s samoizbranim moralnim principom. Posameznik diferencira dobre motive sledenja legalnim moralnim pravilom od naravnih motivov, ki sledijo z nekega pravila. Deviacija od legalnih pravil je opravičljiva v primeru, ko gre za izbiro med deviacijo od teh pravil in deviacijo od lastnega moralnega principa.

Primer: odgovori na hipotetično dilemo "Janez in zdravilo" (Kohlberg-orig.).

	Mora krasti	Ne sme
Stopnja 1: (fokus je na količini fizične škode)	Saj ni zares napačno, če ga ukrade. Sprva je vendar hotel plačati. Zdravilo, ki bi ga ukradel, je v resnici 10x cenejše, kot si je izmislil farmacevt. Ker ni toliko vredno, ga lahko ukrade.	To bi bil velik prekršek. Ni dobil dovoljenja, da ga vzame. Uporabil je silo in vlomil v trgovino. Naredil je veliko škode, ker je ukradel drago zdravilo in vlomil v trgovino.
Stopnja 2: (fokus je na instrumentalni vrednosti dejanja, ki služi potrebi)	Žena potrebuje zdravilo in mož želi, da bi živel. Saj on noče krasti, to je le način, ki ga mora uporabiti, če hoče priti do zdravila in jo rešiti.	Farmacevt ni napačen ali slab, hoče le zaslužiti. Zato pa delamo, da bi zaslužili.
Stopnja 3: (dejanje se vrednoti glede na tip motiva ali osebe)	Saj dela le nekaj, kar je povsem normalno za dobrega moža. Ne moremo ga obsojati za nekaj, kar stori iz ljubezni do svoje žene. Obsodili bi ga lahko, če ne bi dovolj ljubil svoje žene, da bi jo rešil.	Če bo njegova žena umrla, ga ne moremo obsoditi. Saj ni brezsrčen in jo dovolj ljubi, sicer ne bi poskušal vsega, kar legalno lahko. Sebičen je lekarnar.
Stopnja 4: (dejanje je kategorično napačno)	Če ne bi kradel, bi pustil svojo ženo umreti. Zato bi bil neposredno odgovoren. Mora ga ukrasti, a mora kasneje lekarnarju vse plačati.	Samoumevno je, da mož hoče rešiti ženi življenje, vendar je še vedno napačno krasti. Če bi kradel, bi odvzel dragoceno stvar tistemu, ki jo je naredil.
Stopnja 5: (okolščine sicer opravičujejo deviantnost do neke mere, a ne vodijo k suspenziji moralnih kategorij)	Za te okoliščine zakoni in pravila niso prilagojeni. Kraja zdravila v tej situaciji ni zares pravilno dejanje, je pa kljub temu opravičljivo, če ga mož ukrade.	Ekstremne okoliščine zares ne opravičujejo prevzetja legalnega zakona v svoje roke. Ne morejo vsi krasti, kadar so obupani. Konec bi bil lahko dober, vendar cilji ne opravičujejo sredstev.
Stopnja 6: (diferenciacija med legalnimi pravili in samoprejetimi principi)	Situacija ga je prisilila, da izbere med krajo in smrtjo svoje žene. V situaciji, kjer se mora odločiti, je moralno pravilno, da kraje. Ravnati se mora v smislu principa varovanja in spoštovanja življenja.	Mož se sooči z odločitvijo, ali naj upošteva tudi druge ljudi, ki prav tako potrebujejo zdravilo kot njegova žena. Moral bi upoštevati življenje vseh ljudi kot vrednoto, ne le čustva do svoje žene.

Kohlberga, podobno kot Piageta, zanima le, kako ljudje razumejo moralne konflikte, kakšen je proces njihovega moralnega sklepanja pri reševanju takih konfliktov, kako presoja o tem, kaj je dobro in kaj slabo. Ugotovil je, da tudi v primeru, ko

otroci pridejo do istega odgovora na moralne dileme kot odrasli, v ozadju otrokove presoje stoji drugačna vrednotna logika, je hkrati manj kompleksna. Meni, da otrokovo razumevanje moralnih dilem predstavlja določeno moralno filozofijo, ki pa ni manj logična od moralne filozofije odraslih. Različne moralne filozofije, ki jih je pri otrocih, mladostnikih in odraslih zasledil v odgovorih na moralne dileme, je uvrstil v stopnje moralnega razvoja in ugotovil, da se pojavljajo v invariantni razvojni sekvenci, od katerih vsaka naslednja predstavlja bolj kompleksno perspektivo posameznikove percepcije socio-moralnega sveta. Stopnje hkrati predstavljajo naraščujočo diferenciacijo konceptov pravičnosti, ki jih pojmuje kot ključne v moralnosti in sposobnosti prevzemanja glediščnih točk drugih oseb. Ekspanzija moralnih perspektiv kaže na ekstenzijo posameznikovega socialnega univerzuma, ki ga definiram s tremi tipi moralnih orientacij.

Na prekonvencionalnem nivoju posameznik razume moralne dileme kot konfliktno med posameznimi potrebami ljudi, ki so vanje vključeni. Karakteristična socialna enota, v katero se prekonvencionalne moralne sodbe vključujejo, je družina. Situacija moralnega konflikta se rešuje v prid tistega, ki ima več fizične in socialne moči (stopnja 1), ali pa po ključu enostavne hedonistične izmenjave (stopnja 2), kjer otrok socialni konflikt doživlja v smislu tržne recipročnosti. Ko se začne vključevati v šolo in vrstniške skupine, pride do novih socialnih izkušenj, v katerih se doživlja kot enak drugim v socialni skupini, kateri pripada. Zave se, da si različna socialna pravila večkrat nasprotujejo v specifičnih situacijah, da so potrebe med posamezniki ter med posameznikom in družbo pogosto v konfliktu. Zato mora presojati prioriteto teh potreb in pravil. Na voljo ima dve alternativi: lahko se drži prekonvencionalne filozofije in poenostavi novo socialno izkušnjo ali pa razreši svojo "filozofijo" in upošteva naraščujočo kompleksnost socialnega sveta. Prvo strategijo lahko pojmuje kot asimilacijo v Piagetovem smislu oz. kot defenzivno v psihoanalitskem. Nova izkušnja se interpretira v skladu z že obstoječimi miselnimi strukturami. Druga strategija pa predstavlja akomodacijo moralne misli, saj izkušnja transformira preteklo misel, ki tako postane bolj adaptirana socialni realnosti. Taka transformirana misel že kaže na začetek konvencionalnosti v moralnem mišljenju. Otroku moralni konflikt vidi in ga rešuje znotraj družbenega okvirja. Pravilno in pravično izvira iz deljenih pričakovanj med drugimi osebami, ki stojijo v temelju socialnih odnosov, oz. generira izkušnjo skupnosti. Konfliktne zahteve se rešujejo najprej v smislu konvencionalnih definicij dobrega in pravilnega (stopnja 3), kasneje pa v smislu legitimnosti konvencionalnih vrednot, pravil, zakonov in tradicij družbe (stopnja 4). Sodbe se vedno zanašajo na avtoriteto, ki pa ne izvira več iz moralne zahteve po moči kot na prvi stopnji, temveč iz konsenzualne veljavnosti ali legitimne tradicionalne baze. Posameznik v svojem nadaljnjem razvoju spozna, da vsi ljudje ne živijo enako, da pravila in zakoni v vseh družbenih skupnostih niso enaki, da je njihov način življenja le eden izmed možnih, kar vodi do konflikta, kaj je pravzaprav moralno pravilno. Moralnega zato ne morejo več enačiti z legalnimi ali socialno sprejetimi konvencijami. Nekateri posamezniki gredo prek obdobja etičnega relativizma, v katerem se srečujejo z veljavnostjo različnih moralnih sistemov glede na kulturne variacije in individualne razlike ter tehtajo, kaj je najbolje tako za njih same, kot za druge. Preden pa aplicirajo nov moralni standard - individualna svoboda, vidik, ki po Kohlbergu konstituirajo principielno moralnost (stopnja 6) ali njen predhodni vidik, ko posameznik spozna, da so pravila in konvencije dane družbe bolj ali manj najboljši možni, ob potrebnih korekcijah in situacijskih odstopanjih (stopnja 5), posameznik ob doživljanju relativnosti vrednot začasno suspen-

dira moralno presojo. Etični relativizem se specifično veže na obdobje prehoda med konvencionalnim in postkonvencionalnim moralnim presojanjem (Kohlberg, Gilligan, 1971). Relativnost se pogosto le začasno fiksira na instrumentalni hedonizem, ki pa se razlikuje od druge stopnje moralnega presojanja. Hedonist ne razume teženj družbe, relativist pa, a jih kasneje zavrne. Z razvojnega vidika so moralni relativizem originalno označili kot regres (Kohlberg, Kramer, 1969), vendar so ta izraz kmalu opustili glede na to, da gre v bistvu za razvojni prehod oz. razvojno krizo (Turiel, 1973). Refleksija disekvilibriruma moralne misli se razvojno pojavi na meji med konvencionalnim in principielnim mišljenjem, ko so premise moralne odločitve postavljene pod vprašaj. Ta relativizem se pravzaprav generira kot del boja za neodvisnost od močno internalizirane konvencionalne moralnosti. V toku normalnega moralnega razvoja predstavlja bazo principiелne moralnosti. Posamezniki si na podlagi te krize izberejo lastne etične principe in ideale, za katere menijo, da predstavljajo najboljšo in univerzalno pot razreševanja socio-moralnih konfliktov. Medtem ko so konvencije omejene na določeno družbo, imajo principi univerzalno aplikacijo in dajejo standarde, po katerih se lahko vrednotijo zakoni, pravila in konvencije katerekoli družbe.

2. METODOLOGIJA

a) Variable

Kot neodvisne variable smo upoštevali kronološko starost (14 in 20 let), spol (moški, ženski) in socialno izobrazbeni status družine (nižji, srednji, višji).

Ovisne variable so stopnje moralnega presojanja po Kohlbergovi shemi, dobljene prek DIT (Defining Issues Test), in stopnja splošne inteligentnosti, dobljena prek LTIN (Lorge Thorndike Intelligence Test).

b) Inštrumenti

- DIT (Defining Issues Test) J. Rest - a

Test meri stopnje moralnega presojanja od 2 do 6 po Kohlbergovi šeststopenjski klasifikaciji, oz. tri tipe moralnih orientacij: prekonvencionalno, konvencionalno in postkonvencionalno. Uporabili smo skrajšano verzijo s tremi podtesti, ker se je v ZDA pokazala kot dovolj zanesljiva. Vsak podtest je sestavljen iz hipotetične socialne situacije, ki predstavlja moralno dilemo in subjekta postavlja pred možnost izbire med dvema alternativnima odločitvama glede vrednostne prioritete. V vsaki dilemi je namreč impliciran konflikt med dvema vrednotama, ki se kot tipični pojavljata v kompleksu socio-moralnih situacij zahodne kulture. Moralne dileme so vsebinsko enake tistim, ki jih je Kohlberg uporabil v svojem standariziranem intervjuju, poleg tega pa vsaka v nadaljevanju vsebuje še po 12 trditev, ki se nanašajo na subjektova stališča o njegovi rešitvi moralne dileme in oceno prioritete štirih stališč, ki jih pojmuje kot najodločilnejša pri formiranju svoje sodbje. Stopnjo moralnega presojanja ocenjujemo s ponderiranimi vrednostmi štirih prioritetenih stališč, kar nam omogoča merjenje tretje komponente v procesu formiranja moralne odločitve, ki predstavlja zadnjo fazo pred izvedbo moralne akcije. V tem ima DIT prednost pred Kohlbergovim intervjujem, ki meri le komponento 2, hkrati pa je DIT z vidika ocenjevanja bolj objektiven, saj vsebuje odgovore zaprtega tipa, čeprav na ta način izgubimo kvalitativno informacijo o posameznikovem načinu interpretacije same moralne situacije. DIT je časovno ekonomičen, v obliki testa papir-svinčnik, preizkušnja pa je skupinska.

Rezultati na DIT nam dajo tudi proporcionalno strukturo stopenj, na katerih posameznik odgovarja, ne pa globalne ocene moralnosti, kar pomeni kvalitativno prednost pred Kohlbergovim načinom določanja stopnje moralnega razvoja.

- Lorge-Thorndikev inteligentnostni test

Uporabili smo neverbalni verziji LTIN (oblika za osmi razred in oblika za odrasle). Sestavljen je iz treh podtestov: nadaljevanje serije abstraktnih predmetov (sposobnost iskanja podobnosti), nadaljevanje serije števil (sposobnost iskanja pravila v številčnih serijah) in primerjanje podobnosti (sposobnost iskanja ekvivalentnih podobnosti v dveh abstraktnih relacijah). Različne študije so pokazale, da je globalni skor (suma rezultatov na treh podtestih) dober pokazatelj splošne inteligentnosti.

c) Vzorec

Tabela št. 1.: Frekvenčna struktura obeh vzorcev:

Spol	Starost	Socialno izobrazbeni status		
		Nižji	Srednji	Višji
M	14 let	7	8	9
	20 let	6	5	8
Ž	14 let	8	10	5
	20 let	5	6	14

3. Rezultati in interpretacija

Tabela št. 2.: Prikaz rezultatov na DIT in razlika med starostnima skupinama

Variable	$\bar{x}$		SD		t	df	p
	14 let	20 let	14 let	20 let			
2.stopnja	5.79	2.66	6.08	4.03	2.93	80.84	0.004
3.stopnja	31.89	27.39	13.81	15.46	1.46	86.00	0.147
4.stopnja	35.49	16.82	15.56	11.73	6.49	85.22	0.000
5.stopnja	14.49	38.09	11.15	13.74	-8.96	82.91	0.000
6.stopnja	6.81	11.52	6.99	8.34	-2.91	84.11	0.005

Restov test moralnega presojanja, ki smo ga uporabili v študiji, dopušča presojanje posameznika na več stopnjah hkrati, zato so individualni rezultati razporejeni po kontinuumu od 2. do 6. stopnje, seveda glede na delež zastopanosti vsake stopnje v individualnem rezultatu. Rezultati ne predstavljajo zgolj indeksov moralnega sklepanja, tj. kaj bi bilo v dani situaciji pravilno storiti, temveč implicirajo tudi komponento določanja, tj. določanje prioritete posameznim načinom pravih akcij v dani situaciji.

Trend rezultatov pri slovenskih štirinajstletnikih na Restovem testu moralnega presojanja, prirejenem po Kohlbergovem intervjuju, se nasplošno najbolj ujema z rezultati, dobljenimi na mladostnikih v ZDA in na Islandu (Kohlberg, 1984, Thor-

lindsson, Wieting, 1982). Specifičnost moralne presoje mladih Slovencev pa je v tem, da pri štirinajstletnikih že dominira četrta stopnja (povprečni rezultat ustreza pribl. $x + 1SD$ v omenjenih dveh študijah), medtem ko pri dvajsetletnikih močno upade v primerjavi s tujimi študijami (povprečni rezultat ustreza pribl. $x - 1SD$ v teh raziskavah). Skor moralne zrelosti - P skor, ki predstavlja seštevek obeh subskorov postkonvencionalne orientacije, se na vzorcu štirinajstletnih ujema z rezultati študij v drugih deželah pri enako starih mladostnikih (npr. Rest, 1979, Han, 1983, Tsaing, 1980, Thorlindsson, 1978), medtem ko je na vzorcu naših dvajsetletnikov bistveno višji v primerjavi z mladimi odraslimi v omenjenih raziskavah.

Primerjava adolescentov kaže pomemben upad 2. stopnje moralnega presojanja, ki predstavlja prekonvencionalno orientacijo oz. zunanjo motivacijo in kontrolo dejanj v moralnem mišljenju. Razlike so pomembne ob 0.4% tveganju. Rezultati na obeh vzorcih pa kažejo izjemno nizko zastopanost te stopnje v posameznih odgovorih. Upad 2. stopnje s starostjo se ujema s teoretskimi predpostavkami in empiričnimi dejstvi v razvojni teoriji. S starostjo v povprečju upada moralno presojanje po načelu naivno egoistične in instrumentalno relativistične usmerjenosti, oz. moralno sklepanje po načelu zadovoljevanja potreb, po katerem je odločilna instrumentalna vrednost dejanja. Intencija je v sodbah že upoštevana, tako tudi relativizem vrednost, ne pa univerzalnost in vzajemnost moralnih načel.

Razlike med vzorcema glede 3. stopnje, tj. usmerjenosti posameznika k medsebojnemu ujetanju v moralnem presojanju, niso statistično pomembne oz. ne kažejo razvojnega trenda. Tako mladostniki kot odrasli v enaki meri uporabljajo kot kriterij moralne pravilnosti socialno odobravanje, pri čemer pa gre že za notranjo motivacijo. Statistično visoko signifikantne razlike pa se med vzorcema pojavljajo glede stopnje 4, tj. usmerjenosti k zakonitosti in redu, vendar so ravno obratne teoretskim predpostavkam in empiričnim ugotovitvam drugih avtorjev. V obdobju od adolescence do odraslosti ta stopnja v moralnem presojanju pomembno upade, kar nakazuje možnost spodbijanja hipoteze o invariantnosti Kohlbergovih stopenjskih sekvenc v razvoju moralnega presojanja. Vendar te hipoteze z našimi rezultati ne moremo spodbijati, kajti s pomočjo danih rezultatov ne moremo ugotoviti, ali so se posamezniki, ki presojo na tretji stopnji, predhodno nahajali že na četrti stopnji oz. da četrta stopnja predhodi tretji. Po teoretskih predpostavkah naj bi do obdobja odraslosti tudi stopnja 3 postopno upadala, medtem ko naj bi 4., ki že predstavlja zreli vidik moralne presoje, začela naraščati, skupaj z obema postkonvencionalnima stopnjama. Na vzorcu naših rezultatov oz. raziskav na področju moralnega presojanja v Sloveniji (Zupančič, 1985, 1987) lahko sicer v grobem trdimo, da naši rezultati na mladostnikih spadajo v okvire $x + 1SD$ rezultatov nam znanih drugih študij s tega področja, vendar se že v tem obdobju kaže trend k prevladovanju 4. stopnje moralnega presojanja in k večjem upadu prekonvencionalnega presojanja, medtem ko glede postkonvencionalne orientacije ne opažamo drugačnih trendov kot drugi avtorji. Empirično dejstvo je, da stopnja 4 začne prevladovati nad 3. in prekonvencionalnima stopnjama že v obdobju adolescence, torej razvojno nekoliko prej, kot bi to pričakovali. Glede na to, da se podobni rezultati pojavljajo v treh študijah na različnih vzorcih enako starih mladostnikov v časovnem obdobju štirih let, bi težko rekli, da gre za arefekt merjenja, temveč prej lahko sklenemo, da gre za empirično dejstvo, ki pa ga lahko razlagamo s specifičnimi socio-ekonomskimi in kulturnimi vplivi. Čeprav Kohlberg, njegovi sodelavci in nasledniki vedno znova potrjujejo hipotezo o sekvenčni neobčutljivosti moralno kognitivnih struktur na socio-

kulturne vplive (npr. tudi v "primitivnih" družbah razvoj teh struktur sledi predpostavljani stopenjski sekvenci, čeprav ponavadi le do stopnje 3 ali 4, kjer se razvoj ustavi zaradi funkcionalnejše adaptacije na določeno socialno okolje), pa lahko s pomočjo dobljenih rezultatov sklenemo, da socio-kulturno okolje vpliva na hitrost razvoja kognitivno moralnih struktur (delno to priznava tudi Kohlberg sam), hkrati pa se lahko v določenih tipih socialnih struktur ena stopnja, ki sicer predstavlja zrelejši nivo moralnega funkcioniranja (v našem primeru stopnja 4), umakne oz. reintegrira na naslednjo, istočasno s stagnacijo tej stopnji predhodne (stopnje 3). Po teoriji bi pričakovali prejšnji umik 3. stopnje četrta ali stagnacijo 4. in razvoj 5. in 6. hkratnim upadanjem stopenj pred 4. Pri slovenskih mladostnikih se mišljenje o moralnem vedenju kot dolžnosti, spoštovanje avtoritete "per se", poudarjeno izražanje potrebe po socialnem redu in upoštevanju predpisov, brez spraševanja o smislu le-teh, pojavi razvojno nekoliko prej in precej zgodaj tudi pomembno upade. Morda se mladostnik v naši socialno-ekonomski in politični krizi razvojno prej sooči z identitetno krizo, bolj le-ta spodbuja njegova občutja vznemirjenosti, negotovosti in nekompetentnosti. Kot posameznik znotraj krizne družbe prej doživlja stanje disekvilibruma oziroma porušena ravnotežja med intrapsihičnim in interpersonalnim dogajanjem. Ker se zaveda svoje vse premajhne kompetentnosti v krizni oz. neobičajni splošni družbeni situaciji, se prej podredi mišljenju svojih referenčnih avtoritet, vsaj začasno, ker mu le-te zaradi specifičnih socialnih izkušenj ter z njimi povezanih socio-kognitivnih struktur predstavljajo začasno zadosten okvir za asimilacijo novih izkušenj. Vendar je obdobje takega moralnega mišljenja relativno kratko, saj tudi nova, konformistično naravnana struktura moralnega presojanja ne zmore več, taka kot je, asimilirati pospešenega delovanja novih socialnih izkušenj, ki zahtevajo vedno nove adaptacije, tako miselne kot vedenjske, zato tudi prej nastopi akomodacija oz. reintegracija te strukture na novem, hierarhično višjem postkonvencionalnem nivoju in začne v obliki 5. stopnje dominirati v moralnem mišljenju mladega odraslega. Na vzorcu mladih v obdobju zgodnje odraslosti močno prevladuje nad ostalimi 5. stopnja moralnega presojanja, tj. usmerjenost k legalnemu družbenemu dogovoru, ko posameznik prepozna arbitrarni element družbenih pričakovanj in pravil v medosebnem soglasju in dogovarjanju. Razlike glede te stopnje so med skupinami adolescentov in odraslih visoko statistično pomembne; pravzaprav največje in najbolj "radikalne" razlike med skupinami opazamo prav na tem področju moralnega presojanja. Po drugi strani lahko tako očitno dominacijo usmerjenosti k legalnemu socialnemu dogovoru, ko kontrola dejanj prvič postane notranja, pripišemo samemu pojavu nove strukture. Splošna značilnost novo pojavljenih struktur je ravno v tem, da so v zgodnjem obdobju najbolj rigidne.

Hkrati s tako hitro rastjo postkonvencionalne orientacije opazamo tudi relativno stagnacijo 3. stopnje v moralnem presojanju. Ta morda predstavlja parcialno fiksacijo na zgodnejši nivo kognitivno moralnega funkcioniranja kot rezultat prehitre in morda nepopolne reorganizacije kognitivno-moralnih struktur v razvoju od 3. do 5. stopnje. Z vsega povedanega lahko sklenemo tudi naslednje: v izjemnih socio-ekonomskih pogojih okolja, v katerem posameznik živi, hitrost razvoja kognitivno-moralnih struktur naraste, vendar pa so hkrati reorganizacije nepopolne in rezultirajo tudi v parcialnih fiksacijah na nižjih stopnjah.

Tudi stopnja 6. kaže pomemben porast v obdobju zgodnje odraslosti v primerjavi z adolescenco. Razlike med vzorcema so visoko statistično signifikantne. Mladi odrasli imajo že bolj izoblikovano splošno etično načelo, s katerim uravnavajo svoje vedenje,

ne da bi si pri tem pomagali s konkretnimi pravili in prepovedmi, bolje diferencirajo med moralnimi motivi sledenja legalnim moralnim pravilom in med naravnimi motivi, ki sledijo iz nekega pravila. Tudi sam skor moralne zrelosti (P skor), ki predstavlja seštevek pete in šeste stopnje, torej v bistvu postkonvencionalno orientacijo v moralnem presojanju, je na vzorcu odraslih bistveno višji, višji pa je tudi v primerjavi z rezultati drugih študij. Od vseh primerjalnih rezultatov, ki smo jih imeli na razpolago, višje score dosegajo le univerzitetni diplomanti v Islandiji (Thorlindsson, 1978), enak skor mladi odrasli, ki so zadostili sprejemnim pogojem za vpis na medicinsko fakulteto v Izraelu (Benor, 1982), medtem ko vse ostale študije kažejo bistveno nižje score na vzorcu odraslih kot slovenski študentje psihologije. Deloma bi visoke score slovenskih študentov pojasnili s samo smerjo študija oz. povečanega zanimanja za intra in interpersonalne odnose, kar kaže posredno na večjo socio-moralnih izkušenj kompleksnost, ki povratno vplivajo na razvoj kognitivno-moralnih struktur.

Tabela št. 3.: Prikaz korelacijskih koeficientov med stopnjami moralnega presojanja, inteligentnostjo in SIS:

	st. 2		st. 3		st. 4		st. 5		st. 6		inteligentnost	
Variable	14 let	20 let	14 let	20 let	14 let	20 let	14 let	20 let	14 let	20 let	14 let	20 let
st. 2												
st. 3	-	-										
st. 4	-0.36	-	-	-0.26								
	0.01	-	-	0.05								
st. 5	-	-	-0.51	-	-0.36	-						
	-	-	0.00	-	0.01	-						
st. 6	-	-	-	-0.22	-0.35	-	-	-0.26				
	-	-	-	0.07	0.01	-	-	0.05				
inteligentnost	0.29	0.23	-	-	-0.21	-0.21	-	-0.33	-	0.40		
	0.03	0.07	-	-	0.08	0.08	-	0.01	-	0.01		
SIS	-	-0.32	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	-	0.02	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Na vzorcu mladostnikov (14 let) je druga stopnja ob 1% tveganju v obratnem sorazmerju s četrto. Bolj ko moralna sodba ignorira zunanost ali fizične konsekvence dejanja zaradi instrumentalne vrednosti, bolj ko posameznik druge upošteva v le zanj uporabnem smislu, manj spoštuje avtoritete in se drži postavljenih pravil zaradi njih samih, manj jih sprejema kot avtoritativne smernice, katerim se mora podrežati ne glede na okoliščine. V obdobju odraslosti (20 let) teh povezav ni več, ker se moralno sklepanje strukturira po drugačnih principih (Zupančič, 1990).

Druga stopnja je ob 3% tveganju na vzorcu mladostnikov in ob 7% tveganju na vzorcu odraslih pomembno povezana z inteligentnostjo. Bolj inteligentni večkrat uporabljajo svoje sposobnosti pri doseganju instrumentalnih ciljev in obratno, posamezniki, ki presojujejo po načelu instrumentalnosti dejanja v smislu zadovoljevanja lastnih

potreb, se torej bolje znajdejo v situacijah, kjer morajo presojeti, kaj je zanje bolje, tudi na intelektualnih nalogah bolje funkcionirajo. Ker gre za razvojno konsistentnost, v tej povezavi lahko sklenemo, da je uspešnost presoje instrumentalne vrednosti dejanja do neke mere odvisna od intelektualnih sposobnosti. Na vzorcu odraslih se pojavlja tudi SIS kot obratno sorazmeren drugi stopnji. Posamezniki nižjega SIS večkrat presojujejo na drugi stopnji in obratno, kar delno potrjuje ugotovitve drugih avtorjev, da je zrelost moralnih sodb višja pri posameznikih višjega SIS, druga stopnja pa predstavlja tipično nezrelo moralno sodbo. Vendar pa rezultati dalje kažejo, da SIS ne kaže pomembnih povezav z ostalimi stopnjami moralnega presojanja na nobenem izmed dveh upoštevanih vzorcev, zato prej omenjena zveza lahko predstavlja le artefakt merjenja.

Tretja stopnja je na vzorcu mladostnikov ob zelo nizkem nivoju tveganja obratno sorazmerna s peto stopnjo. Posamezniki, ki jim kot kriterij za presojanje pravilnosti dejanja služi zlasti socialno odobravanje, ki drugim skušajo na vsak način ustreči, imajo slabše sposobnosti prepoznavanja arbitrarnega elementa moralnih pravil - medsebojnega soglasja po principu vzajemnosti. Tisti na 5. stopnji sicer tudi težijo k medsebojnemu ujemanju, vendar le takrat, ko menijo, da gre za vzajemne relacije in ko presodijo, da tako ravnanje ustreza dobrobiti večine, ne pa primeru ko skušajo zgolj doseči socialno nagrado, kar je značilno za tretjo stopnjo. Temeljne razlike med 3. in 5. stopnjo najdemo v lokaciji kontrole dejanj: pri presojanju na tretji stopnji pa gre za zunanji lokus kontrole, oz. kontrola izhaja z od "zunaj danih" norm in pričakovanj, pri presojanju na peti stopnji pa je lokus kontrole notranji, tj. norme si postavlja posameznik sam, oziraje se na potrebe drugih; in v stopnji recipročnosti: na tretji stopnji ne gre za presojanje v smislu vzajemnih socio-moralnih relacij, na peti stopnji pa ravno taka presoja dominira. Na vzorcu odraslih je 3. stopnja obratno sorazmerna s četrto (ob 5% tveganju) in s šesto (ob 7% tveganju). Povezanost s šesto stopnjo lahko, podobno kot povezanost s peto, razlagamo z razliko v lokusu kontrole, povezanost med 3. in 4. stopnjo (obratno sorazmerje) pa z upoštevanjem avtoritete kot absolutne. Na tretji stopnji se dejanje vrednoti glede na tip motiva ali osebe, na četrto pa je dejanje kategorično napačno.

Analize korelacijskih razmerij kažejo, da so le-ta za nekatere aspekte moralnega presojanja razvojno konsistentna, drugi aspekti pa se različno strukturirajo glede na razvojno obdobje. Četrta stopnja je na vzorcu mladostnikov ob 1% tveganju v obratnem sorazmerju s peto, delno pa tudi šesto, medtem ko pri odraslih take povezave opazamo s stopnjo 3. Posamezniki, ki bolj težijo h konformiranju zunanjim normam zaradi njih samih, ki zakone in pravila presojujejo po avtoritativnih smernicah s kategorično moralno pravilnostjo, v svojih sodbah manj upoštevajo vzajemnost moralnih pravil, zakone in norme v smislu produkta socialnih soglasij in svojih dejanj ne uravnavajo z lastno izoblikovanimi etičnimi principi, temveč si pomagajo pri tem s konkretnimi predpisi in prepovedmi. Tu zopet najdemo glavno povezavo z lokusom kontrole dejanj: na četrto stopnji je kontrola rigidna in zunanja, medtem ko gre pri 5. in 6. stopnji za notranjo kontrolo in širšo socio-moralno decentracijo, tj. decentracijo širših socialnih enot.

Ob relativno visokem nivoju tveganja (8,7% je četrta stopnja razvojno konsistentno obratno sorazmerna z inteligentnostjo. Na tej stopnji večkrat presojujejo manj inteligentni mladostniki in odrasli. Morda se zaradi manjših intelektualnih kapacitet o smislu družbenih pravil in zakonov sploh ne sprašujejo in se jim zaradi pomanjkanja socialnega vpogleda enostavno podredijo. Na vzorcu odraslih najdemo pomembne negativne povezave med inteligentnostjo in 5. stopnjo, ki tudi še vsebuje elemente konformnosti, višje pozitivne povezave pa se pojavljajo med inteligentnostjo in 6. stopnjo. Že po

teoretskih predpostavkah in različnih empiričnih ugotovitvah sta formalno logični nivo v mišljenju in visoka razvitost kognitivnih kapacitet nujna pogoja za moralno sklepanje po univerzalnem etičnem principu. Na vzorcu odraslih opazamo tudi negativne povezave me 5. in 6. stopnjo. Možno je, da podlago za take povezave posredno predstavlja faktor inteligentnosti, ki je s 5. stopnjo v negativni, s 6. stopnjo pa v pozitivni povezavi.

S pomočjo dobljenih rezultatov lahko sklenemo, da moralno presojanje mladih Slovencev kaže trend po enakem vrstnem redu stopenjskega razvoja, kot to predpostavlja Kohlbergova teorija, vendar pa v primerjavi z empiričnimi študijami v drugih deželah obstajajo tudi določene posebnosti in manjša odstopanja, ki jih pripisujemo zlasti specifičnostim v socio-ekonomskih pogojih. Med vzorcema Slovenskih mladostnikov in mladih odraslih ugotavljamo statistično signifikantne razlike v oblikah moralne sodbe: prvi večkrat presojuje na drugi in četrti stopnji, drugi pa na peti in šesti, medtem ko se glede pogostosti pojavljanja presoje po načinu tretje stopnje skupini bistveno ne razlikujeta. Za razliko od drugih avtorjev, ki navajajo splošne pozitivne, a zmerne povezave med zrelostjo moralnega presojanja in inteligentnostjo, ugotavljamo glede teh povezav določene specifičnosti. Inteligentnost v pozitivnem smislu pomembno determinira instrumentalno relativistično moralno presojanje v obeh razvojnih obdobjih; v negativnem smislu presojanje v skladu z zakonitostmi in redom v obeh razvojnih obdobjih; na vzorcu odraslih pa determinira tudi postkonvencionalno moralno orientacijo, usmerjenost k recipročnemu družbenemu dogovoru v negativnem smislu in usmerjenost k univerzalnemu etičnemu principu v pozitivnem smislu.

LITERATURA

- Gilligan, C., The Effects of Social Institutions on the Moral Development of Children and Adolescents, *Bulletin of the Menninger Clinic*, 1980, zv. 44, št. 4.
- Kohlberg, L., Stage and Sequence: The Cognitive-Developmental Approach to Socialization, ed. Goslin D. A., *Handbook of Socialization Theory*, Rand McNally, Chichago, 1969.
- Kohlberg, L., Colby, A., Invariant Sequence and Internal Consistency in Moral Judgement Stages, ed. Kurtines W.M., Gewirtz J.L., *Morality, Moral Behavior and Moral Development*, J. Wiley and Sons, New York, Chichester, 1984.
- Kohlberg, L., *The Psychology of Moral Development*, zv. II, Harper and Row Publ., San Francisco, 1984.
- Marcia, J., Identity in Adolescence, ed. Adelson J., *Handbook of Adolescent Psychology*, J. Wiley and Sons, New York, 1980.
- Rest, J. R., Bebeau, M., Volker, J., An Overview of the Psychology of Morality, ed. Rest J. R., *Moral Development- Advances in Research and Theory*, Praeger, New York, Westport, 1986.
- Rest, J. R., Deemer, D., Barnett, J., Spickelmeier, J., Volker, J., *Life Experiences and Developmental Pathways*, ed. Rest J.R., *Moral Development- Advances in Research and Theory*, Praeger, New York, Westport, 1986.
- Thorlindsson, T., Wieting, S. G., The Influence of Family Interaction on Moral Development: A Sociological Perspective, *Contributions to Human Development*, zv. 5, 1981.
- Zupančič, M., Mladostnikovo moralno presojanje in socialna kognicija v vzgojno izobraževalnem procesu, Pedagoški inštitut, 1991.